

PLEIDOOI VOOR EEN NIEUWE RELATIE MET HET LAND DAT ONS OMGEEFT

*Ezels echter of muilezels,
voor zover jullie noodzaak dit vereist,
mogen jullie hebben;
En iets van vee- of hoenderteelt.¹*

Titus Brandsma lezing 2011

Wim van de Donk²

In het prachtige *The Country and the City* (1973) analyseert de cultuurwetenschapper Raymond Williams de veranderende beeldvorming en literaire ‘perceptie’ van stad en platteland in Engeland vanaf de zestiende eeuw.³ Hij laat zien hoe deze veranderingen verband hielden met de meer algemene sociaaleconomische en politieke ontwikkelingen.

Voor Williams vormt het in zijn ogen al even hardnekkige als problematische contrast tussen stad en land ‘ (...) one of the major forms in which we become conscious of a central part of our experience and of the crises of our society’.⁴ In het denken over de verhouding tussen stad en platteland liggen blijkbaar sleutels tot een begrip van onze samenleving.

Williams vestigde de aandacht op de wisselwerking tussen stad en land. Hij ontrafelde in zijn historische analyse de meervoudige en dus dynamische politiek-bestuurlijke en culturele betrekkingen tussen beide domeinen. Op basis daarvan bekritiseerde en nuanceerde hij de dominante, dualistische interpretatie van die verhouding.

In die interpretatie verscheen de stad vooral als een oord van verderfelijkeid. Het platteland was dan een daarvan wel te onderscheiden en op zichzelf staand en harmonisch domein. Ik deel zijn kritiek op die dualistische wijze van zien.

De verhouding tussen stad en platteland laat zich inderdaad niet vangen in een rigide, statisch en normatief beeld dat tegenstellingen koestert, construeert en bevestigt.

Williams observaties inspireren mij tot een pleidooi voor een meer relationele en dus spirituele benadering van de verhouding tussen stad en land.

¹ Uit de Karmelregel, par.13 (zie://www.nederlandscarmelitaansinstituut.nl/uploadedfiles/karmelregel.pdf).

² Prof. dr. Wim B.H.J. van de Donk is Commissaris van de Koningin in de Provincie Noord-Brabant en hoogleraar bestuurskunde aan de Universiteit van Tilburg. Hij spreekt deze lezing uit op persoonlijke titel. Hij dankt Joks Jansen en Maria Jenniskens voor hulp en inspiratie bij de voorbereiding van deze lezing.

³ Raymond Williams (1973). *The Country and the City*. London, Chatto and Windus.

⁴ Williams, 1973: 289.

Een dergelijke benadering is in mijn ogen meer vruchtbaar voor een kritisch zelfverstaan van onze samenleving dan de nogal dominante, twee-delende en antagonistische visie die zo sterk in het dominante denkpatroon van de moderne samenleving is geworteld.⁵ In die visie worden bijvoorbeeld naast stad en land ook individu en gemeenschap, natuur en cultuur, mens en dier systematisch in contrast tot elkaar gedacht.

Die visie stuurt nog vaker dan goed voor ons is zowel het conceptuele denken als het praktische beleid over economie, cultuur, landbouw, voedselvoorziening, ruimtelijke ordening en zorg. In al die domeinen lijkt me dat op zijn zachtst gezegd niet langer vruchtbaar. In een meer stellige toon gezet zou ik willen beweren dat het gewoon gevaarlijk is om in die geest te blijven denken en handelen.

De meervoudige crisis waarin onze samenleving verkeert vraagt om een andere benadering. Een meer relationele benadering is noodzakelijk, zowel vanuit een maatschappelijk, economisch, ecologisch, sociaal en spiritueel perspectief. Daar waar stad en platteland zich met de rug naar elkaar toe keren zullen kansen worden gemist.

In zijn indrukwekkende *magnum opus* over spiritualiteit problematiseert ook de voormalig wetenschappelijk directeur van het Titus Brandsmainstituut, Kees Waaijman, het netwerk van oorzaken voor de inmiddels acute bedreiging van onze *ecosfeer* in termen van wat hij omschrijft als een 'onderliggend antropocentrisch dualisme'.⁶

Een dergelijk dualisme, gevoed door culturele en technologische processen van modernisering, staat op gespannen voet met dat relationele perspectief, dat mens en natuur opnieuw verbinden kan.

Dat dualisme staat ook op gespannen voet met het relationele *mensbeeld*, waarin de mens als een verantwoordelijke persoon wordt opgevat, een persoon dus die zich in vrijheid, maar op een verantwoordelijke, in een verhouding tot anderen en telkens rekenschap afleggende manier manifesteert. Een mens die zich een deel van een geheel weet, dat groter is dan hijzelf. Als een mens dus die zich rekenschap geeft van zijn verhouding tot zichzelf en de ander. Sommigen kunnen nog zeggen en geloven: als een mens die zich verhouden wil en kan tot God.

Zo'n mens was Titus Brandsma, die in zijn beroemd geworden rectorale rede die hij bij de opening van het academisch jaar 1932-1933 hield, zei: 'Onder de vele vragen die ik mijzelf stel, houdt wel geen mij meer bezig dan het raadsel, dat de zich ontwikkelende mens, prat en fier op zijn vooruitgang, zich in zo grote getale afkeert van God. Ontstellend is het, dat wij in onze tijd van zo grote vooruitgang op allerlei gebied staan voor een, als een besmettelijke ziekte voortwoekerende Godsontering en Godsontkenning. Hoe is het godsbeeld zo verduisterd, dat zo velen er niet meer door getroffen worden? Is daar tekort alleen aan hun zijde? Of wordt er iets van ons gevraagd om het weer in helderder licht te doen stralen over de wereld (...)?'

Ik meen dat die indringende vraag van Titus Brandsma ook ons hier in de Stevenskerk, waar het heldere licht zo mooi door de ramen (waaronder een tweetal van Marc Mulders) straalt, vandaag kan uitdagen.

⁵ Zie in Alain Ehrenberg (2010). *La Société du Malaise*. Paris: Odile Jacob, p. 15.

⁶ Waaijman, K. (2000, derde druk 2001). *Spiritualiteit. Vormen, grondslagen, methoden*. Kok: Kampen/Carmelitana: Gent.

Natuurlijk: ook wij zijn, zeker, ‘fier en prat’ op de vooruitgang die de mensheid op vele terreinen heeft geboekt. Maar ook wij stellen ons de indringende vraag of veel van die verlichte vooruitgang niet lijdt onder de zich veelal in een onrustig onbehagen uitende zorg over de schaduwzijden van die vooruitgang. De verlichting heeft ook veel verduisterd.

Een vooruitgang, waarvan we ons steeds meer realiseren dat die intussen niets minder dan het voortbestaan van die mensheid zelf op het spel zet. Een van de pistes waarin die vragen kunnen worden gesteld, is de aloude vraag naar de relatie tussen stad en platteland: de vraag die ook –de ontmoeting- Raymond Williams heeft bezig gehouden.

Zijn cultuurkritiek zette zich overigens vooral af tegen de relatie die met name de Engelsen onderhouden met het platteland. Dat lijkt te verklaren. In tegenstelling tot andere Europeanen hebben de Engelsen weinig op met de stad. In *The Sunday Times* schreef de filosoof Bryan Appleyard in 2006: ‘Engeland roept altijd een plattelands-, maar nooit een stedelijk landschap op. Glooiende heuvels en in dalen verborgen dorpjes, waar de pubs en de parochiekerken met hun torenspitsen de enige verticale tekens zijn in een voor de rest horizontale wereld’.⁷

Het verlangen naar een idyllische plattelandswereld komt waarschijnlijk voort uit de treurnis van de Engelsen dat ze in het industriële tijdperk uit het paradijs lijken te zijn verstoten. Het is een treurnis die hen weliswaar als eerste trof (de eerste industriegebieden vormden zich immers in de tweede helft van de achttiende eeuw in Engeland) maar die zich vervolgens snel over Europa verspreidde, en uiteindelijk ook Nederland, en in het bijzonder ook Noord-Brabant in zijn greep hield.

Wellicht is die wat latere industrialisering in Nederland, en de dominante positie van onze steden in de economie van handel en distributie, er de reden voor dat in Nederland het contrast tussen steden en hun ommelanden aanvankelijk minder dan in Engeland werd gearticuleerd. In tegenstelling tot de latere romantici onder de schilders, zoals Rousseau, die de natuur buiten de stad als heilig zien, als *das ganz Andere*, zagen de Nederlandse landschapsschilders van de zeventiende eeuw de natuur als Gods schepping, als een vitale kracht die onlosmakelijk met de stad en de stedelijke samenleving was verbonden.

Wanneer Jacob van Ruisdael zijn stad Haarlem uitgaat en op de duinen staat, keert hij zich niet af van de stad. Stad en land horen bij elkaar, zijn beide onderdeel van Gods schepping. Als de schilder zich omdraait, ziet hij de stad liggen. De kerk van de Sint Bavo steekt er hoog boven uit. Hier wordt het menselijk ingrijpen in de natuur als een soort bonus gezien, als een soort icoon van de stedelijke trots van de Haarlemmers. Zo torenen ook de Sint Jan in ‘s-Hertogenbosch en de Stevenskerk waarin we hier vanmiddag samenzijn boven het landschap uit als trotse tekens van hoop en verbinding.⁸

In het ‘Gezicht op Haarlem’ toont zich de innige vervoeging van stad en land. Het landschap functioneerde als complement van de burgerlijke stad. Meer dan in Engeland waardeerden we in grote delen van ons land een

⁷ Op cit. in: P. van Ijzendoorn, *Londen denkt. Het publiek debat in Engeland* (Amsterdam 2008) p. 91.

⁸ Op deze plekken lijkt het door de Duitse architect Bruno Taut (1880-1938) opgeroepen beeld van de stadskroon (Stadtkrone) nog van toepassing: de oude stad die gekroond wordt door een kathedraal die de uiting is van het hoogste gedachtegoed: God, geloof, religie. Urbs en civitas vallen er samen.

traditie van vervlechting en verbinding en lijkt er een grondslag voor een meer relationele benadering. Maar die grondslag stond en staat ook in ons land de afgelopen decennia onder een permanente spanning.

Maar staat U het me toe eerst nog even terug te keren naar het perfide Albion. Het romantische besef van natuur als *das ganz Andere*, dat door ordenende mensenhanden wordt bedreigd, ontwikkelde zich in Engeland veel duidelijker, als een doorgaans felle reactie op de industriële revolutie, die niet alleen ruimtelijk, maar vooral ook sociaal en economisch zijn invloed doet gelden.

Midden-Engeland, waar de industriële revolutie begon, noemde men nog tot ver in de 20e eeuw 'Black Country'. Er werd daar erg veel smerige rook uitgestoten door de talrijke, grote hoeveelheden steenkool verbruikende stoommachines, die het aanzien van het rurale landschap aantastten.

De culturele perceptie van de stad veranderde daardoor sterk, en de door Williams zo bekritiseerde dichotomie van stad en land vindt daar zijn 'oorsprong'.

Ook elders in Europa ontstond gaandeweg een grote ontevredenheid over het landschap dat door de industrie werd voortgebracht. Niet voor niets wordt de industrialisering door vele negentiende-eeuwse cultuurcritici beschreven als een ongeoorloofde aantasting van een traditionele, natuurlijke en harmonieuze orde.

Het belaagde en vervuilde platteland werd gezien als een bedreigd bolwerk van traditionele cultuur, als een samenleving waar voorouderlijke morele en geestelijke waarden nog niet waren weggevaagd door het rationalisme en de verlichte vooruitgang van de kapitalistische en industriële maatschappij.

De boerensamenleving en het dorp werden daarentegen gezien als een harmonieus geheel, waar ieder zijn plaats kende en waarin het leven werd geleefd in gehoorzaamheid aan het ritme van de seizoenen en tradities. Het platteland en de boer werden beschouwd als de basis van onze beschaving.

Een thema dat we overigens zowel in de brieven van Vincent van Gogh als in het werk van Marc Mulders terugvinden.

Vooraf in religieuze kringen werd de groei van de stedelijke samenleving gelijkgesteld met normloosheid, secularisme, socialisme en individualisme.

Dit prorurale, anti-urbane gedachtegoed en sentiment, zoals te vinden in de boeken van Roger Scruton, kreeg ook in Nederland wel voet aan de grond.

In het Noord-Brabant dat ik nu mag dienen werden op de decennialang gegroeide voedingsbodem van kleinschalige familie-industrialisering vooral in de jaren na de Tweede Wereldoorlog rase schreden gezet op het pad van een verdere en veel meer grootschalige industrialisering. Een industrialisering die beslissend werd aangejaagd door de nieuwe technologie.

Een van mijn ambtsvoorgangers, Jan de Quay, had er een op zijn minst dubbelzinnige relatie mee. In het door hem in 1952 uitgegeven drieluik met als titel 'Het nieuwe Brabant' wordt door velen, waaronder de schrijver Antoon Coolen, op een welhaast Engelse wijze de lof gezongen van het prachtige landschap waarin de Brabanders leven. Brabant is dan misschien niet het paradijs op aarde, maar het komt er toch aardig dichtbij!

Coolen heeft het over een ‘benijdenswaardig geprezen’ en ‘teder bedroomde standvastigheid’ van het eigen karakter van het Brabantse landleven, dat ook hij in tegenstelling beschrijft tot de ‘woelige veranderlijkheid’, die tot de vloekaardige lichtzinnigheden behoorde van de ‘grote stad’.⁹

Die stad was echter precies in die tijd, de tijd dat Jan de Quay daar als Commissaris van de Koningin mocht dienen, ook in Brabant sterk aan het opkomen. Eindhoven, tegenwoordig het centrum van Brainport dat op de wortels van Philips is gebouwd, is daarin exemplarisch.

Een paar jaar voordat het drieluik over het Nieuwe Brabant het licht zag sprak De Quay (op 19 september 1947), als een van de *founding fathers* van wat we nu kennen als de Technische Universiteit in Eindhoven: ‘Nu de techniek zegevierend over de wereld gaat en nu de mensheid met bewondering, maar ook met verbijstering en soms ook met angst de ontwikkeling van de techniek gadeslaat, nu de vraag hier en daar rijst, of het leven niet te zeer vertechniseerd wordt en nu men bij de ontwikkeling van de exacte wetenschappen ook wel eens de huiverige vraag stelt, of het moderne denken daardoor niet te materialistisch en te profaan gaat worden, begrijp, dat van onze kant daarop niet het antwoord wordt gegeven: rem de techniek maar af!’

Van remmen kon inderdaad geen sprake zijn: maar waarvoor De Quay zich in zijn in datzelfde jaar verschenen Welvaartsplan voor Brabant wél beijverde, was een zorgvuldig uitgezette koers van ruimtelijke en sociale inpassing en door zorg ingegeven begeleiding van die door het technologische, culturele en economische geweld bevorderde industrialisering in de Brabantse samenleving.

De in dat Welvaartsplan ontvouwde strategie liet die industrialisering niet zijn stedelijke en geconcentreerde gang gaan, maar voorzag in een soort van geleide industrialisering, die de menselijke maat en waardigheid, en de bescherming van de sociale gemeenschappen als normatief uitgangspunt nam.

Een en ander leidde tot een gedistribueerde vorm van industrialisering (gebundelde deconcentratie avant la lettre) die tot op de dag van vandaag doorwerkt in de ruimtelijke en economische structuur van Noord-Brabant.¹⁰

Toch veranderden ook de Brabantse steden en hun relatie met het omliggende landschap. De steden van nu, zo wordt al in 1952 geschreven, weerspiegelden de ingrijpende wisselingen van deze tijd, de geestelijke strijd, de economische worsteling, de sociale emancipatie.

De kerken hebben weliswaar hun dominerende plaats in het stadsbeeld behouden, maar ook daar begint de strijd met de andere kolossale gebouwen, symbolen van de andere belangen die oprukken.

Kerk en raadhuis, zo lezen we al in 1952, dreigen hun eerste plaats te verliezen in de grote kamp met de vele nieuwe machten in onze samenleving. ‘De toekomstige stad zal opnieuw het beeld zijn van het resultaat van deze strijd. Zal het materialisme het winnen van de geestelijke en culturele stroming en zich uiten in een stand

⁹ Antoon Coolen (1952). Het Brabantse landschap. In: J. E. De Quay *et al.*, *Het Nieuwe Brabant*. Deel I, Het Brabantse land. ‘s-Hertogenbosch: Zuid-Nederlandsche Drukkerij, p. 72.

¹⁰ Zie over de Quays Welvaartsplan en de daarop gebaseerde nota Industriespreiding en het Agrarisch Welvaartsplan in het historische perspectief van de ontwikkelingen in Brabant: J. Walravens, ‘Lonkend perspectief of afschrikwekkend toekomstbeeld? Het Welvaartsplan voor Noord-Brabant (1947-1949)’, in: P. de Kroon (red.), *In verband met Brabant. Beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON* (Tilburg: ZHC, 1997), p 14-34.

van louter productie en reclame? Zal het collectivisme zich uitdrukken in de grote woongebouwen en gestandaardiseerde woningen met anonieme bewoners?’¹¹

Welnu, dat deed het meer dan ook de Quay lief was¹², en in hoog tempo kregen niet alleen de steden, maar ook vele gemeenten in de ommelanden te maken met een nieuw, meer cultureel en economisch soort van ‘verstedelijking’.

Processen van verstedelijking kropen het platteland in: de veranderingen in het platteland zijn ‘stad-gedreven’. Ook daar zien we dan processen van gretige modernisering, met name ook in de sfeer van de landbouw en de veehouderij. Vanaf het eerste moment wordt die verbonden met processen van mechanisering en later industrialisering van onze voedselvoorziening. Indrukwekkende resultaten in de verbetering van de productiviteit zijn er geboekt.

Vanaf die jaren vijftig veranderde zo de teneur van het denken over het platteland, ook in Nederland. Niet meer het behoud van het ‘eigene’ en een idealisering van de ‘kleine boer’ zetten de toon, maar de als vooruitgang en emancipatie gemunte processen van modernisering.

Traditie en gehechtheid aan streek en dorp werden intussen steeds minder beschouwd als positieve waarden, maar veeleer als belemmeringen voor de noodzakelijke modernisering. De sociale controle binnen de hechte gemeenschappen werd in toenemende mate als beklemmend ervaren. De talloze kleine boeren werden een probleem. Het platteland moest zich ontworstelen aan haar ‘achterlijkheid’. Ruilverkaveling was de agrarische pendant van de oprukkende modernisering en schaalvergroting in de economische structuur.

Deze ruimtelijk-technologische modernisering werd begeleid door uitgebreide streekverbeteringsprogramma’s waarin de sociale planning van de plattelandsgemeenschap ter hand werd genomen volgens de principes van *social engineering*.¹³

De boer moest (ook van ‘Europa’) moderniseren en zij die daartoe niet in staat waren (niet iedere zoon immers kon in het ouderlijke bedrijf zijn plaats vinden), moesten overstappen naar de industriële werkgelegenheid, die overigens met de ontwikkelingen in de landbouw en de veehouderij hecht verbonden was (e.g. de verwerking van restproducten van de veeteelt in een meer industriële setting).

De moralisten en de pessimistische traditionalisten lieten aanvankelijk zeker nog van zich horen, maar de optimistische, technocratische vooruitgangsendenkers overheersten het discours en bevolkten de beleidscentra. De eertijds gekoesterde want beschermende tegenstelling werd nu in termen van voorsprong en achterstelling geduid. Het platteland en de mensen die er hun brood verdienden moesten via een omvangrijk en systematisch programma van landbouwmodernisering, bestuurlijke reorganisatie en industrialisering worden meegenomen in stedelijk aandoende vormen van vooruitgang.

¹¹ H.M. Buskens, Oude en Jonge Steden, in De Quay *et al.*, (1952), *Het Nieuwe Brabant* (deel I, p. 204).

¹² Zie in J. Jansen (2007). Stadsontwikkeling als sociaal-religieuze kwestie. De ‘Commissie Grote Stad’ en de ruimtelijke ordening van de regio Eindhoven (1954-1960). In: *Stadsgeschiedenis*, (2), 1, pp. 36-53.

¹³ E. Karel, ‘De illusie van het maakbare platteland? Streekverbetering 1956-1970’, in: P. Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis* (Wageningen 2000) p. 65-96.

Tijdens deze door James Scott in *Seeing like a State* zo treffend getypeerde periode van het hoog-modernisme greep de overheid diep in in de plattelandssamenleving, die, zoals dat dan heet, bij de tijd moest worden gebracht.¹⁴ De verschillen tussen stad en platteland zouden in mentaal en sociaal opzicht volledig moeten worden doorbroken en gelijkgeschakeld.

Deze modernistische 'anti-plattelandsattitude' stelde op de gedachte dat het platteland een agrarische productieruimte is, in principe niet anders dan een industriële productieruimte.

Ik citeer graag nog eens uit de trotse kroniek over het Nieuwe Brabant: 'De boer rijdt de jeep en de tractor, de landbouw wordt steeds meer gemechaniseerd. De opleiding van de boer wordt meer op de wetenschap gebaseerd dan op de oude ervaring. De voorzieningen in het dorp wijzigen zich: de hoefsmid wordt automonteur (...). De tuinbouw is zover ontwikkeld, dat de moderne glascultuur nauwelijks nog verschilt van de industrie.'

Door al deze ontwikkelingen werden stad en platteland zowel economisch als cultureel meer op elkaar betrokken, vervaagden de culturele en economische verschillen en groeide een nieuw soort van wederzijdse afhankelijkheid. Die wederzijdse afhankelijkheid werd wel erkend, maar hij werd in de naoorlogse ruimtelijke politiek gek genoeg vooral gearticuleerd in een ruimtelijk beleid dat juist de scherpe grenzen en de dus steeds meer vermeende verschillen tussen stad en platteland als uitgangspunt nam.¹⁵ De aloude ruraal-urbane dichotomie kreeg ruim baan en een nieuwe inhoud. Begrenzing zette de toon, niet de verbinding.

Want inderdaad was het naoorlogse moderniseringsproject enerzijds gericht op de culturele en sociale eenmaking van stad en platteland, in ruimtelijk opzicht werden beide domeinen steeds meer strikt van elkaar gescheiden. De eertijds voor het Nederlandse landschap zo kenmerkende en ook economisch beleefde doordringing van stad en land werd in het ruimtelijke beleid zoveel als mogelijk tegengaan. De leefwereld werd in tegenstellingen geduid.

Het is, zo moeten we achteraf constateren, een schijntegenstelling. Het landschap kreeg – als landbouwgebied en bufferzone tussen de steden – een eenzijdig productief karakter opgelegd. Ruilverkaveling moest het opvoeren van het productievolume door schaalvergroting en intensivering mogelijk maken. De scheiding van stad en land en het openhouden van groene gebieden groeide uit tot een krachtig dogma, door planologen ook wel omschreven als een planningsdoctrine.

De doctrine was het resultaat van een krachtige coalitie tussen ruimtelijke ordenaars, die de verstedelijking in goede banen wilden leiden (tegenaan suburbanisatie), en het boerenfront, dat maximale productieruimte voor de landbouw wilde garanderen.

De in die tijd gegeven beschouwingen over de verhouding tussen stad en platteland stonden intussen veel minder dan voorheen in het teken van positieve of negatieve opvattingen over het type samenleving en moraal. De dominante oriëntatie op maatschappelijke en economische modernisering zorgde ervoor dat vormen van

¹⁴ J. Scott (1987). *Seeing like a State*. Yale: Yale University Press.

¹⁵ Zie in: WRR (1998). *Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek*. Rapporten aan de Regering nr. 53. 's-Gravenhage: Sdu Uitgevers.

substantiële rationaliteit systematisch werden verdrongen door de functionele rationaliteit. Die werd zelf een soort van substantiële rationaliteit. Dat had de Quay goed zien aankomen: de vervreemding sloeg toe.

De 'voltooiing' van het moderniseringsprogramma riep echter nieuwe reacties op, vooral vanaf het eind van de jaren tachtig in de vorige eeuw.

Sindsdien wordt het discours over stad en land weer meer gekenmerkt door waarderende opvattingen over het fysieke milieu en het belang van zintuiglijke waarneming en ervaring van natuur. Nu we niet meer arm en hongerig zijn, komt er ruimte voor andere waarden en wensen. Natuur, landschap, beleving, erfgoed en esthetiek lijken meer en meer op de voorgrond te treden.

Ook de ecologische crisis leidde tot een herwaardering van die waarden, en tot beleid, veel beleid. Het beleid dat is gericht op natuurontwikkeling en de bevordering van biodiversiteit deed in technocratisering veelal niet onder voor het eerdere beleid gericht op verstedelijking en waterbeheer. Ook dat leidt tot een vervreemding en ontzieling van dat beleid. Een meer waardengeoriënteerde verandering zou niet misstaan.

Het idee van het platteland als specifieke morele, sociale en economische ruimte is intussen goeddeels verdwenen, maar daarvoor in de plaats is een zich nog ontwikkelende conceptie gekomen van het platteland als 'buitenplaats' en 'contrapunt' voor een intussen door en door verstedelijkte samenleving.

Het accent in het discours over stad en platteland ligt nu op begrippen als stedelijkheid en landelijkheid: begrippen die zich steeds meer als complementaire kwaliteiten dan als complete contrasten laten hanteren.

De verschuiving in het denken over stad en land heeft alles te maken met de omslag die zich, in het aanzwellende perspectief van een steeds meer versleten en vermoeide vooruitgang, sinds het begin van de jaren negentig steeds sterker aan het manifesteren is.

Het accent verschuift van een platteland dat primair is ingesteld op de rationeel en vanuit economische motieven georganiseerde voedselvoorziening, met een eenzijdig op productie en export gerichte landbouw als dominante functie, naar een veelzijdig platteland waarin andere functies als natuur, wonen en recreatie meer de ruimte krijgen en waarbij die meervoudige functies bovendien steeds meer met elkaar worden verweven.

De specifieke en intrinsieke kwaliteiten van het platteland (milieu, natuur, landschap, cultuurhistorie, etc.) worden maatgevend. Naast nieuwe functionele relaties die de landbouwsector met de rest van de samenleving ontwikkelt, ontstaan er ook nieuwe ruimtelijke relaties. Wonen, werken, natuur en recreatie zijn in opkomst, nu steeds meer ten koste van de landbouw.

Nadat de stedelijke sfeer eerst in het domein van het platteland werd getrokken, wordt nu het platteland steeds meer binnen een(groot)stedelijke en stadsregionale invloedssfeer getrokken. Dat is intussen wel een andere dan die van de industriële en geïndividualiseerde stad. De nieuwe stedelijkheid ontwikkelt een sfeer waarin, deels als reactie op versleten vormen van modernisering, individualisering en rationalisering, begrippen als ecologische kwaliteit en sociale zorgzaamheid verrassend en beslissend aan belang aan het winnen zijn. De wijkzuster komt terug!

Als gevolg van deze veranderingen stuit de ruimtelijke doctrine van een ruraal-urbane dichotomie intussen op zijn eigen grenzen.

Door rood en groen als gescheiden werelden te blijven zien, miskennen we de maatschappelijke culturele en economische dynamiek die ook in de ruimtelijke werkelijkheid tot nieuwe verbindingen leidt. Dat besef begint, zij het langzaam, ook door te dringen in de praktijk.

Juist in de verstedelijkte regio's overal in Europa vindt inmiddels een herwaardering en herpositionering van het agrarische ommeland plaats. Regionale netwerken vormen op veel plaatsen de schaal voor nieuwe ontmoeting en verbinding. De regionale schaal blijkt een belangrijke piste voor en herkenbare en hanteerbare inzet voor een duurzame economie en samenleving. Die regionale schaal ontwikkelt zich als een hanteerbaar en herkenbaar kader voor een verdere integratie tussen stad en platteland.

Steden en hun burgers gaan zich in het licht van de dreigende ecologische crisis steeds meer actief bemoeien met de kwaliteit van de voedselproductie en de ontwikkeling van de groene ruimte in het stedelijke ommeland. Daarmee verandert, weer met de stedelijke dynamiek mee, ook de functie van de landbouw.

Was deze in de naoorlogse periode vooral gericht op één fase in de voedselketen en de vooral in kwantitatieve zin gewaardeerde bijdrage aan de nationale betalingsbalans door de export van landbouwproducten, meer en meer ontwikkelt zich een nieuwe opdracht.

Verwacht wordt dat die landbouw nu ook bij gaat dragen aan het verbeteren van de kwaliteit van leven, zoals zorgverlening, onthaasting, ontspanning, sport, educatie en gezonde voeding. De waarden van het land inspireren ook de stad!

Ook het meer industrieel georiënteerde deel van het ook internationaal verweven systeem van de productie van voedsel is zich daar actief op aan het oriënteren.¹⁶ Ketens worden completer gezien en schakels daarbinnen meer systematisch en samenhangend in beeld gebracht en bezet. Nieuwe samenhangen worden als nieuwe kansen benut: het ecologische perspectief verbindt zich allengs met het industriële.

Nieuwe combinaties leiden tot kansen voor duurzame ontwikkeling, maar of die combinaties zullen werken is een belangrijke vraag die in de komende jaren zal moeten worden beantwoord in een samenspel van burgers, boeren en producenten.

Elke grote vernieuwing begint kleinschalig, elke wezenlijke verandering begint aan de marge van de grote systemen. Nieuwe dragers van een plattelandseconomie ontwikkelen zich meer dan de oude in symbiose met de kwesties die in de postindustriële stedelijke gebieden indringend worden geagendeerd.

Een van die kwesties is stellig de gevoelde behoefte aan authenticiteit, kwaliteit, ambachtelijkheid, geconcentreerde ontmoeting en de stilte. We kennen al de wachtljsten voor een verblijf in landelijk gelegen kloosters en abdijen: de moderne mens die daartoe de mogelijkheid heeft ontvlucht graag het drukke ritme van de stad, maar gebruikt zijn kloostercel dan wel graag de Ipad.

Dat is kennelijk de eigentijdse wijze waarop de moderne mens in de voetsporen wil treden van de kluizenaars die zich ooit op de Berg Karmel terugtrokken voor een leven van eenzaamheid naar het voorbeeld en in

¹⁶ Zie Jaarverslag 2010 van de VION food group: Passion for Better Food. Eindhoven: VION N.V.

navolging van de heilige profeet Elia. In de spelonken en grotten van de Berg Karmel richtten zij hun cel in om er 'honing van geestelijke zoetheid te vergaren', zo wordt verteld.

Meer in de lijn van mijn onderwerp van vanmiddag zien we in die sfeer de opkomst van nieuwe dragers van een *stadtelandseconomie*. Ik noem als voorbeeld de opkomst van zorgboerderijen (in Brabant het grootste aantal), boerderijen met bed and breakfast-voorzieningen –vaak van een stedelijke aandoende luxe– of terrasjes in het gras met huisgebakken appeltaart op de met streekproducten en slow-food gevulde menukaart, boerderijen met zogenaamde landwinkels waar al dan niet biologisch geproduceerde groenten en fruit te koop zijn.

Nieuw en hiermee verwant is het fenomeen van de stadslandbouw, de ruimtelijke integratie van wonen en landbouwproductie in stedelijke gebieden (met name op verwaarloosde, verlaten of braakliggende terreinen en op kleinere schaal op daken en dakterrassen).

Daarbij gaat het om een systeem van lokale voedselproductie (produceren, bereiden, verspreiden en consumeren), duurzaam transport (met fiets of per boot), en plaatselijk georganiseerde voedselverwerking, die van aanzienlijke toegevoegde waarde kan zijn voor de lokale economie.

Urban agriculture is in veel steden in opkomst, en haalt hier en daar de landbouw zelfs weer de stad in. De Engelse architecte Carolyn Steel betoogt in haar prikkelende boek *De Hongerige Stad: Sitopia* dat "de band tussen mensen en hun voeding is verbroken en nodig weer hersteld moet worden." Waar van oudsher de productie en handel van voedsel de inrichting van onze steden bepaalde, is door de naoorlogse modernisering van de landbouw het voedsel letterlijk uit de stad verdwenen.

Kleinschalige initiatieven pogen deze verbroken relatie op allerlei plekken, vaak tegen de stroom in, te herstellen. Vaak ook proberen ze daarmee ook lokale antwoorden te geven op de milieuvervuiling, energieverpolling, afvalbergen die het resultaat zijn van ons huidige, geïndustrialiseerde voedselproductiesysteem.

De grote opdracht voor de komende jaren lijkt me om deze kleinschaligheid op een grootschalige wijze te gaan organiseren. Het lijkt me in de geest van Titus Brandsma: groots zijn in kleine dingen. Het zal niet makkelijk zijn, maar het moet wel gaan gebeuren. Na de afwaartse beweging is het tijd voor een opwaartse beweging: de reconstructie van het platteland is ook een heruitvinding van onszelf. Kansen lijken me er genoeg, zeker nu brede groepen van consumenten zich bewust worden van het belang van een meer ecologische productie van voedsel, en ook het eigene van streekproducten weer veel meer aan het waarderen zijn. Het economische burgerschap is zich sterk aan het ontwikkelen: kiezen kan tegenwoordig op zijn minst zo effectief in de winkel dan in het stemhokje. Al deze ontwikkelingen zetten ons aan het denken. Mensen zijn zich daardoor ook zelf weer meer aan het waarderen, lijkt het wel.

Onze omgang met voedsel lijkt zo een interessante invalshoek om de relatie tussen stad en land opnieuw te analyseren, te inspireren en vorm te geven, zeker nu duidelijk is dat het thema van het voedsel raakt aan een veelheid van brandende kwesties: milieu, energie, gezondheid, sociale samenhang.¹⁷ Daarmee is ook de verbinding met de globale verantwoordelijkheden van de hedendaagse mens indringend geagendeerd.

¹⁷ Zie meer in: Eelke de Jong, Christina Bode & Edith Brugmans, red. (2008), *Voedsel en globalisering. De grenzen in zicht*. Annalen van het Thijmgenootschap. Nijmegen: Valkhofpers.

Die vernieuwende invalshoek krijgt in onze dagen, meer dan in overheidsbeleid en planningsdoctrines, volgens mijn verwachting vooral vorm in uiteenlopende initiatieven van onderop. Die initiatieven worden veelal geïnitieerd en gedragen door vitale coalities van ondernemers, burgers en bedrijven, plattelanders en stedelingen. In die initiatieven wordt op een vernieuwende en kansrijkere manier teruggegrepen op het preromantische perspectief, waarin het landschap de ontmoeting vormt tussen natuur en cultuur.

Getracht wordt de paralyserende tegenstelling tussen cultuur en natuur, stad en land, te overstijgen en te verruilen voor een meer relationele benadering. Relationeel in de zin dat de vervreemdende afstand tussen mens en dier, tussen mens en voeding, door vormen van informatievoorziening weer wordt hersteld in een patroon van nabijheid, verantwoordelijkheid en betrokkenheid.

Relationeel, ook in de zin dat horizontale (territoriale) in plaats van verticale (sectorale) ketens, netwerken en verbanden centraal staan. Er ontstaan hechtere netwerken tussen mensen in de stad en op het platteland. Gedreven door een zoektocht naar kwaliteit van leven, naar meer welzijn in plaats van welvaart — en liefst met beide benen op de volle grond—, vindt zo een nieuwe fase van vermaatschappelijking en regionalisering van plattelandsontwikkelingen plaats.

Feitelijk zien we een soort van *stadtelandsontwikkeling* ontstaan. Daarbij gaat het in essentie om nieuwe verbindingen van allerlei gedreven spelers en belanghebbenden — zowel private als publieke partijen — die het proces van stad-land verrijking trekken en vormgeven. Hierdoor gaan zich allerlei hechte regionaal gebonden netwerken vormen, van kleiner tot groot die weer bij elkaar aanhaken, waardoor het geheel momentum krijgt. De nieuwe netwerken tussen stad en land vormen en vernieuwen het sociale kapitaal van de regio en fungeren daarmee als drijvende kracht voor de regionale economie. Die regionale economie is een kritische maar logische contrapunt bij de globalisering.

Die globalisering uniformeert, standaardiseert, en wordt aangedreven door een streven naar doelmatigheid, lage kosten en is gevangen in de aandeelhouderslogica van de korte termijn.

De regionale economie is meer dan een kenniseconomie een zelfkenniseconomie: ambachtelijkheid, kwaliteit, identiteit en vertrouwen zijn de woorden die een oriëntatie op de lange termijn laten zien. In de globale economie domineren de digitale netwerken, in de lokale en regionale economie zijn de menselijke netwerken belangrijk. Via deze netwerken kunnen nieuwe goederen en diensten worden ontwikkeld die het eigene en bijzondere van een regio versterken.

Dit kan gaan om sociaal-culturele, cultuurhistorische, landschappelijke en/of andere karakteristieke eigenschappen van een regio. Dit impliceert dus ook het benutten van het endogene ontwikkelingspotentieel van een regio of, met andere woorden, het tot waarde brengen van het territoriale kapitaal. Het verbreden van het aantal economische activiteiten in een gebied, waardoor er een meer gediversificeerde regionale economie ontstaat, is ook van belang omdat meer regionale economische diversiteit leidt tot meer regionale economische stabiliteit.

Door het vervlechten en clusteren van allerlei economische en niet-economische activiteiten en functies in een regio worden die activiteiten en functies niet alleen robuuster maar ontstaat er ook coherentie en synergie op

regionaal niveau. Dit draagt bij aan een hogere levensstandaard en een meer duurzame kwaliteit van leven in de regio.

Ik kom tot een afronding. Een nieuwe oriëntatie op kwaliteit en ecologische verantwoordelijkheid zal het nodige gaan vragen: van burgers, bedrijven en overheden. De dringend noodzakelijke wending in beleid en praktijk zal echter niet kunnen ontstaan zonder een ook, in mijn ogen niet anders dan spiritueel te funderen wending in gedrag en houding van mensen, vooral ook in hun rol als consument van voedsel. In de randen tussen stad en land ontmoeten steeds meer producenten en consumenten elkaar als burgers die zich, daarbij vaak geholpen door sociale media, gemeenschappelijk zorgen maken over de vervreemdende consequenties van de hypermodernisering die in tal van maatschappelijke sectoren leiden tot angst, ongenoegen en onvrede: de zorg, het onderwijs, de veiligheid.

Een van die burgers is overigens Marc Mulders, de kunstenaar die deze Stevenskerk heeft voorzien van een prachtig glas-in-lood raam. Als U straks de kerk verlaat moet U er eens bij stilstaan, vooral bij het rechterraam. Het heldere licht waarover Titus Brandsma schreef schijnt er prachtig doorheen.

Ik citeer hem:

‘Driemaal is in dat raam de slang te zien. Als een slang oud wordt’, zo schrijft Mulders, ‘worden haar ogen troebel en ziet zij niets meer. Om weer jong te worden vast zij veertig dagen en nachten, zo lang tot haar huid vervellen gaat. Dan zoekt zij een nauwe rotsspleet, gaat naar binnen en schuurt haar oude vel af en wordt weer jong. Ook de mens moet ‘de ouderdom van de wereld’ afwerpen en verjongd naar het eeuwige leven streven. (...)’¹⁸

Niet alleen door deze prachtige ramen, ook in zijn prachtige fotoboek over het landgoed De Baest stelt Marc Mulders ons op een artistieke wijze indringende vragen. Aan de randen van de dag, zegt hij, ontstaan de mooiste momenten: nevel, mist en schemering. Hij spreekt in dat verband van “geheimenissen” van het landschap, waarin hij de Schepping ervaart. Vanuit die ervaring stelt hij met vele anderen in Brabant vragen bij de verdere ontwikkeling van de intensieve veehouderij.

Dat leidt tot een debat dat nu ook op landelijk niveau is geagendeerd, en dat daar helaas dreigt te versmallen tot een debat over de omvang van stallen. Ik heb dat wel eens een icoondebat genoemd. Want in zekere zin is dat actuele debat over megastallen inderdaad niet in de eerste plaats een debat over de omvang van de stallen, maar vooral ook een debat over onszelf. Daarin moet veel een rol gaan spelen: onze verhouding tot voedsel, onze verhouding tot elkaar, en onze verhouding tot dieren.

Ook daarover heeft de naamgever van deze lezing ons het nodige te vertellen. In een rede voor de werkgroep dierenbescherming op 4 oktober 1936, op de toen blijkbaar ook al levende werelddierendag, sprak de zalige Titus Brandsma:

‘Het is alsof God ons, door de liefde in ons op te wekken voor het dier, de liefde tot elkaar makkelijker heeft willen maken. En omgekeerd zien we, dat onderdrukking van de liefde tot het dier in de mens de kiemen van de liefde tot de evenmens doodt. Wie wreed is voor het dier, loopt groot gevaar ook wreed te worden voor de mens. Wie zacht is voor het dier, zal de evenmens niet met hardheid behandelen. Liefde tot het dier,

¹⁸ Marc Mulders (2009). Marc Mulders Archief #1 Glas. (Uitgave in eigen beheer), p. 60.

bescherming van het geplaagde dier, verzorging van het lijdende dier, kweekt in de mens wondere gesteltenissen van liefde en zorg voor zijn evenmens.’¹⁹

Velen van U hebben zich wellicht afgevraagd wat ik bedoelde met het citaat uit de Karmelregel dat ik in de titel van mijn lezing heb aangehaald: ‘Ezels echter of muilezels, voor zover jullie noodzaak dit vereist, mogen jullie hebben; en iets van vee- of hoenderteelt.

Laat ik deze lezing besluiten met een antwoord op die vraag aan de hand van een citaat uit het recente boek van Peter Sloterdijk met de intrigerende titel ‘Du mußt dein Leben ändern.’ Dat citaat luidt: Was ich zu diesem Gegenstand aus heutiger Sicht zu sagen habe, werde ich im Gang der Darstellung *ad hoc* einflechten. Die Tendenz meiner Stellungnahme läßt sich bereits am Titel dieses Buchs ablesen: Wer darauf achtet, daß es heißt: ‘Du mußt *dein* Leben ändern!’, und nicht: ‘Du sollst *das* Leben verändern!’, hat schon im ersten Durchgang verstanden, worauf es ankommt.’²⁰

Ik heb gezegd.

¹⁹ Titus Brandsma (1936). Dierenbescherming en opvoeding. In: Brochure van de Dierenbescherming Nederland d.d. 4 oktober 1936 (werelddierendag). Geciteerd in Waaijman, K. (1998). *Titus Brandsma*. In: Nijmeegse gezichten. Vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit, Nijmegen: Uitgeverij Katholieke Universiteit Nijmegen, pp. 50-59.

²⁰ Peter Sloterdijk (2009). *Du mußt dein Leben ändern. Über Antropotechnik*. Suhrkamp: Frankfurt am Main.